

АКЫНДЫК ПОЭЗИЯДАГЫ САЛТТУУЛУК: ЖЕКЕЛИК ЖАНА ЖАЛПЫЛЫК БЕЛГИЛЕР

А.Т. ТУРДУГУЛОВ

Акындык поэзия элдик оозеки чыгармачылыктын кыртышынан өнүп чыгып, алгач фольклордогу салттуулук белгилерден азык алды, формалык жана мазмундук жактан жанрдык жана тематикалык жактан фольклорду кыйла байытты. Салттык поэзия катары акындык поэзия ошол эле мезгилде индивидуалдык башат мүнөзүнө ээ. Чыгармачылыктагы жекелик белги – касиеттер, асыресе, бир нече факторлор менен түшүндүрүлөт. Мындан жыйырма жыл мурда жарык көргөн академиялык басылмада¹ ал факторлордун бири гана белгиленген. «Акындык поэзия – байыркы замандардан бери жашап жана өнүгүп калган салттуу поэзия. Оозеки эл ырларын таланты бар адам түзсө, аны кийинкилер улантып айтып, улам жаңы кошулгаларды киргизэри белгилүү. Ошондой болсо да акындык поэзия менен оозеки эл чыгармачылыгынын ортосунда тематика, мазмун, жанр жагынан окшоштук бар (бул – салттуулук!). Бирок, акындардын чыгармачылыгында белгилүү даражада индивидуалдык башталыш бар экенин эстен чыгарууга болбойт. Акындык поэзиядагы индивидуалдык башталыш эмне менен мүнөздөлөт? Баарынан мурда тигил же бул акын чыгарган ыр анын наамында сакталгандагы»²

Ырас, акындык поэзиядагы жекелик белгилер ушуну менен гана түшүндүрүлбөйт, анын мындан башка да факторлору бар. Экинчи бир фактор – акындын салттуу поэзияны ырдап жатып, анын тематикасына, мазмунуна, формасына өзүнүн жеке тажрыйбасын, талант дараметин, дүйнөтаанымын, түшүнүктөрүн кошуп аларды андан ары байытат, өркүндөтөт, өнүктүрөт. Айталы, Боогачы белгилүү «Үкөйүндө» «агарып аткан таң менен, кызарып баткан күн менен» сыяктуу элдик салттуу ырды (фольклор) пайдаланып – өзүнүн жеке сезимин, махабатын ырга салбады беле...

Мындай ык форма ар бир эл чыгармасында бар, ар бир эл ырчысында жолугат. Ошол эле Арстанбек, Жеңижок, Токтогул, Барпы, Калык, Осмонкул,... бул тизмени узакка улантууга болор эле. Дегинкиси, чыгармачылыктагы салттуулук түшүнүгү адабияттаанууда, адабият жана искусство теориясында атайы изилдөө объектисине алынган. Поэтиканын орчундуу маселеси катары «традиция» термини менен түшүндүрүлүп жүрөт. «Русский богатырский эпос», В. П. Аникин «Русский фольклор» деген эмгектеринде орус фольклористи Аникин бул түшүнүккө кеңири аныктама берген: «Традиция – көптөгөн кылымдардан бери укумдан – тукумга өтүп сакталган, турмуш таразасынын өтүп, такшалган, такталган идеялык – көркөмдүк баалуулуктардын жыйындысы», деп «совокупность идейно – художественных ценностей» түшүнүгүнө алып барат. Филология илиминин доктору КР УИАнын корреспондент - мүчөсү Р. Кыдырбаева менен филология илиминин доктору, профессор К. Асаналиевдин берген аныктамасына ылайык «Традиция анчейин курулай көчүрүлүп келинбейт» Акын өзүнүн мурдагы адабият ишмерлеринин идеялык көркөмдүк ыкмаларын терең өздөштүрүү менен бирге аны жаңы турмуштук шарттарга, кырдаалдарга карата пайдаланат».³

Төкмө ырчылар, жазгыч акындар, манасчы-жомокчулар, айтуучулар элдик шайырлар (Калыгул, Балык, Музооке, Келдибек, Акылбек, Тыныбек, Чоюке, Айтыке, Арстанбек, Чонду, Эсенаман, Солтобай, Молдо Нияз, Нурмолдо, Тоголок Молдо, Молдо Кылыч, Жаныш, Дооран, Ботобай, Жеңижок, Токтогул, Калмырза, Кара Курман, Жаңыбай, Эшмамбет, Сагынбай, Шапак, Молдобасан, Акмат, Багыш, Сагынбай, Жаманкул, Коргол, Калык, Барпы, Осмонкул, Алымкул, Актан, Сарыкунан, Токтонаалы, Казыбек, Боогачы, Ысак, Ысмайыл Жоошбай, Көкөтөй, Карачунак, Куйручук, Бекназар, Шаршен) чыгармачылыгында зарыл болгон ыкмаларды, метод – формаларды, салттуу жөрөлгөлөрдү оозеки түрдө кабыл алып, фольклордогу салттуу поэзияны чыгармачылыктын негизги булагы катары пайдаланышты.

Акындык поэзиядагы салттуулук асыресе, ошол чыгармачыл инсандардын өмүр - өлүм темасындагы философиялык идеяларынан тартып, табият көрүнүштөрүн сүрөттөөлөрүнө чейин, саламдашуу, алымсабак айтыштарынан тартып, эл - жер, мекенди даңазалаган ырларына чейин сүйүү лирикаларынан тартып, жамакташтырып ырдоонун формаларына чейин, мактоо, кордоо ырларынан тартып, керээз, жоктоо, эскерүү ырларына чейин кеңири пластагы чыгармачылыгынан көрүнөт.

¹ Акындар чыгармачылыгын тарыхынын очерктери. –Фрунзе: Илим, 1988.

² Акындар чыгармачылыгын тарыхынын очерктери. –Фрунзе: Илим, 1988.30-бет.

³ Кыдырбаева Р.З. Асаналиев К. Кыргыз адабий илиминин терминдер сөздүгү.- Бишкек- 2004.518- бет.

Акындык поэзиядагы өмүр, өлүм жөнүндөгү ырларда жалпылык белгилер абдан даана көрүнөт. Адамга бир гана бериле турган өмүрдүн барктуулугу, баамдуулугу ал эми өлүмдүн катаал, ташбоор, трагедиялуулугу бул түшүнүктөрдүн табиятынын карама – каршылыктуулугу алмуздактан бери жашап келе жаткан оозеки сөз өнөрүнөн баштап, акындык өнөрдө, профессионал жазма адабиятта, көркөм өнөрдүн башка түрлөрүндө туруктуу темага айланган. Бул контраст түшүнүктөрдү ар ким ар кандай формада чагылдырып келди. Асыресе, акындык поэзиянын объектисиндеги эң көп жолуккан туруктуу темага айланганын танууга болбойт. Тээ орто кылымдарда өмүр сүргөн ысымдары бизге уламыш аркылуу жетип олтурган Бука ырчы, Асан кайгы, Токтогул ырчы, Үмөт уулу Жайсаң сыяктуу эл акындарынын тартып, XVIII – XIX кылымдардагы андан берки бүгүнкү күнгө чейинкиси акындардын адабий мурастарынан өмүр, өлүм темасын арбын жолуктурууга болот.

Өкөн өмүр- качкан куш,
Кайтып келбейт ордуна,
Булут минсең жетпейсиң,
Мурунку өткөн жашыңа

Шамал минсең жетпейсиң
Санаа менен өмүргө,
Санасаң айла таппайсын,
Ажал менен өлүмгө.

Бул саптар кадимки Калыгулга таандык болсо, даанышман акын Барпы «өмүр бар жерде ажал бар, өзөктү үзөөр тажаал бар» деп келип, мындай дейт.

Өмүргө ажал дос эмес,
Өмүрдүн жолу бош эмес.
Өмүр деген –жарык күн,
Өлүм деген-кара түн,
Өмүр- жандын үмүтү,
Өлүм -жандын күйүтү.

Ал эми Токтогулдун «Өмүр», «Карылык», «өлүм алдындагы ыры» сыяктуу мурастары форма – мазмуну, мотиви боюнча элдик оозеки адабияттын үлгүсүндө ырдалганын баса белгилөө зарыл. Ал элдик поэзиянын өкүлү, анын поэзиясы турушу менен элдик поэзия. Ал элдик бай мураска кайрылып, эл оозунда айтыла жүргөн «арыбас ат, карыбас эр болбойт» деген нускалуу сөздү өз ырларында пайдаланып, көркөм иштеп чыгып, минтип ырдады.

Ат арыбас болсочу,
Жаш карыбас болсочу,
Жаратканы чын болсо,
Жай-жайына койсочу.

Өмүр, өлүм жөнүндөгү философиялык мотивдеги ырлар, казалдар, поэма дастандар эл ырчыларынын кайсы бирин алба, баарында, айрыкча Калыгул, Арыстанбек, Токтогул, Барпы, Калык, Коргол, Жеңижок сыяктуу меселчи, нускоочу, төкмө акындардан тартып, Нурмолдо, Молдо Нияз, Молдо Кылыч, Тоголок Молдо, Молдо Багыш, Казыбек сыяктуу жазгыч акындарга чейин оозеки адабияттын үлгүсүнө салып, профессионалдык жаңы бийиктикке алып чыгышканын көрүүгө болот.

Акындар поэзиясындагы салттуу мүнөз күтүп, оозеки поэзиянын ыргагы менен куюлуштурулуп айтылган туруктуу тематиканын дагы бири терме, санат_насыят, үлгү ырлар.

Адыры болбой тоо болбойт,
Аркары болбой зоо болбойт.
Карысы болбой эл болбойт
Өрдөгү болбой көл болбойт
Калыгулдан

Алганың жакшы болгон соң,
Ачылган гүлдөй гүлдөйсүң.
Айдыңында жазгандын
Апта сайын бүрдөйсүң,
Бары - жогуң билинбей,

Бакылдап чоң сүйлөйсүн.

Корголдон

Мындай саптар илгертен эл аралап келе жаткан оозеки адабияттан да, эл акындарынын ар биринин санат- насыят, терме ырларында арбын жолугат.

Салттуу поэзияга айланган дагы бир туруктуу тема салт ырларындагы саламдашуу, учурашуу ырлары же эскерүү ырлары. Жеңижок менен Арстанбектин, Токтогул менен Корголдун, Эшманбет менен Токтогулдун, Осмонкул менен Калыктын, Тууганбай менен Корголдун, Барпы менен Токтогулдун, жана башка көптөгөн учурашуу, саламдашуу айтыштары форма жагынан фольклордук мативде болгону менен ар биринин өзүнө мүнөздү болгон жекелик белгилери бар.

Акындык поэзияда салттуу мүнөз күтүп, жалпылык жана жекелик белгилерин алып жүргөн дагы бир туруктуу тема- сүйүү ырлары. Фольклордогу «күйдүм», «секетбай» мотиви дал ошол сүйүү ырларында андан ары улантылат. Буга акындык поэзияда толуп жаткан мисалдарды тартууга болор эле. Мында бир гана Боогачынын «Үкөйү» менен гана четелгени турабыз. Анткени Боогачынын «Үкөйү» - накта фольклордук ыкма, мотивди боюна сиңирүү менен, түбөлүктүү бул темага карата жеке акындын жеке түшүнүктөрү топтоштурулгандай.

Алтындан чачпак соорунда,

Айчылык кетсе оюмда.

Алтындай болгон Үкөйүм,

Ай тийбес тоонун боорунда.

Күмүштөн чачпак соорунда,

Күнүлүк кетсем оюмда.

Күмүштөй болгон Үкөйүм,

Күн тийбес тоонун боорунда.

Алалуу жаман элде бар,

Ашыктык дарты менде бар.

Аламын деп ала албай,

Үкөйүм...

Ал милдетиң менде бар.

Салттуу поэзиянын бул мыкты үлгүсү биресе жалпылык-жекелик касиет-белгилерден куру эмес, биресе, «акындын жыштык курагын, жигиттик ышкысын, махабат жалынын ич күйүтүн көркөм чагылдырган чындык деген негизи бар лирикалык чыгарма. Ырдын текстине керектүү сезимдин ыргагында түзүлгөн сөз менен музыка, бийик мукамдуу кооз үн, аткаруучулук жөндөм айкалышып, эл ичинде түбөлүк түнөк алды».⁴

Фольклористика илиминин теориясы менен тарыхында традициялуулук (салттуулук) түшүнүгү ошол эзелтеден бери эл оозунда оозеки формада жашап келе жаткан көркөм мурастын мазмундук – формалык, тематикалык мүнөзү менен гана байланыштырылбай, анын жаралуу, калыптануу генезиси менен эволюциясына да байланыштуу каралат.

Демек, фольклордун кыртышынан өнүп чыккан акындык поэзияга да дал ушул белгилер мүнөздүү. Башка маселе, коллективдүү (жалпылык) мүнөзгө ээ болгон мындай чыгармачылыктын түрү, формасы фольклордо эмес, акындык поэзияга өткөн стадиясында гана жалпылык мүнөзүн жоготпой туруп, индивидуалдык (жекелик) касиет белгилерге ээ боло баштайт. Традициялык мүнөзгө ээ болгон чыгармачылыктын эволюциясы так мына ушунусу менен диалектикалык мүнөзгө ээ.

⁴ Кыргыз адабиятынын тарыхы. IV том. – Бишкек, 2002. 254- бет.